

Tasy Zsigmond:

Az értelmiség útja a konvergencia-elmélethez

(Szilánkok Galbraith és Konrád-Szelényi kapcsán)

Az új osztályról

A tőke megszemélyesülése, a tőkés külsődleges a tőkeviszonyhoz (a hierarchikusan-bürokratikus szervezett munkafolyamathoz) képest. A tőkés leválasztható a tőkeviszonyról "kelet-európai utas", adminisztratív módon és "európai utas", szerves módon. (v.ö.: A tőketulajdon és a tőkefunkció elválhat egymástól.) Ez a szétválasztottság húzódik meg a menedzserszocialista-technostrukturalista-újosztályista elméletek mögött. Az előző elméletek közös hiányossága, hogy csupán konstatálják a gazdasági-hatalmi pozíció átrendeződésének tényét anélkül, hogy konkrét mozgását, mechanizmusát feltárnák. A munkaerő fölötti kontrollmechanizmusok vizsgálata nélkül a gazdaság szférája "fekete doboz" marad, amelyhez szervesen nem lehet hozzáilleszteni a menedzseruralmat. Ezekben az elméletekben, a biztató csírák ellenére, újratermelődik a gazdaság és politika liberális eredetű szétválasztása: így a gazdaság a technológiai determinizmus, a szükségszerűség vagy éppen az önszabályozó piac világa lesz, de semmi esetre sem "a társadalmi viszonyok erőtere".

A tőketulajdonról

Megkülönböztetünk formális-jogi tőketulajdont és reális tőketulajdont. A formális tőketulajdon alárendeltje a reális tőketulajdonnak.

A formális tőketulajdon rendelkezési jogot, egyenrangú tőketulajdonosok közötti kizárási viszonyt jelent. Horizontális, forgalmi, piaci kapcsolatot jelöl. Tehát: a formális tőketulajdon tulajdonképpen ÁRUTULAJDON.

A formális tőketulajdon lehet állami és privát tőketulajdon. A differenciálódás csak jogi deklaráció kérdése. Kelet-Európában esetleg politikai aktusé.

A reális tőketulajdon ÖNMAGA REPROOUKCIÓJÁNAK, vagyis a munkaerő fölötti kontrollmechanizmusnak (a tőkeviszonynak) fogalmi sűrítése. Döntő pontja: a munkaerő megfosztása azon képességétől, hogy saját tevékenységét átlássa és ellenőrizze. Így a kollektív termelőszubjektum tevékenysége és terméke (vagyis önmaga) idegen hatalmak birtokába jut.

A reális tőketulajdon a formális tőketulajdon állami és privát típusát egyaránt jellemzi. Másszóval: a privát típusról az államira való áttérés (államosítás) illetve az ellentétes mozgás (privatizáció) nem jelenti a reális tőketulajdon megszüntetését. Ugyanis a reális tőketulajdonnak nem feltétele a "reális" tőketulajdonos (v.ö.: előbbi szilánk).

A reális tőketulajdon a tulajdonképpeni TŐKETULAJDON.

A piacról

A piac (a forgalmi szféra) külsődleges és alárendelt a tőkeviszonyhoz (a hierarchikusan-bürokratikus szervezett munkafolyamathoz) képest. A piac leválasztható a tőkeviszonyról "kelet-európai utas", adminisztratív módon és "európai utas", szerves módon (például vállalati fúziókkal).

A piaci folyamatok előfeltételei, "bevezetői" a tőke termelési folyamatának, "ugyanakkor alárendeltjei és elleplezői is: "fecseg a forgalom, ..."

A piaci forgalom kikapcsolása (Kelet-Európa) és kikapcsolódása (Nyugat-Európa) annyiban segíti az elméletet, hogy felszínre dobja a lényegét, a hierarchikus termelészervezést. (Természetesen feltétel marad továbbra is, hogy a munkavállalók piaci-elszigetelt-atomizált módon lépjenek be a termelési folyamatba.) Ugyanakkor ezt a fejleményt mégsem lehet a tőkeviszony empirikus megvalósulásának tekinteni, mert a forgalom, a tőkeáramlás tévesztése miatt a tőke általánossága-kozmpopolitizmusa is csorbát szenved: monopolista és ágazati érdekek akadályozzák a totális munka- és befektetés-közömbösség kialakulását. Ezek az érdekek egyben a korporativista-konzervatív-közösségimitáló (eufemisztikusan: konszenzusos) ideológiák melegágyai.

A politikai rendszerről

A politikai rendszer külsődleges és alárendelt a tőkeviszonyhoz (a hierarchikusan-bürokratikus szervezett munkafolyamathoz) képest. A külsődlegesség nem liberális értelemben értendő, amely szerint a gazdaság és a politika két különböző, önálló racionalitással rendelkező alrendszer, hanem abban az értelemben, hogy a gazdaságban bennrejlő politikai-hatalmi viszonyok NEM-EGYÉRTELMESEN DETERMINÁLJÁK a kormányzati-politikai formákat.

Tehát a tőkeviszony bázisán egyaránt magasodhat a pártállam és a parlamentáris demokrácia épülete. (Azonban figyelmeztetném az élözők alapján föllekesült, politikai rendszert váltó kőműveskelemeneinket, hogy a gazdasági hierarchia szilárdsága mindvégig feltétel marad.)

A politikai rendszerek különbsége az, hogy az azonosság bázisán megmagyarázzák a galbraithi próféciát anélkül, hogy elfogadnánk annak vulgáris technológiai determinizmusát.

Piac és terv a "létezett szocializmusban"

A PIAC megszüntetésének kelet-európai, szerves útja nem jelenti a gazdasági elkülönültsége felszámolását. A társadalmi-gazdasági szétválasztottság változatlanul új forgalmi-koordinációs mechanizmust szül: ez a KÖZPONTI TERVEZÉS. A forgalmi szféra eme meghasonlottsága a politika felhőrégióiban, vagyis a funkcionális (piacorientált) és ágazati (tervorientált) apparátusok egymásnak feszülésében is megnyilvánul. Másszóval: a munkaszervezet iránt érzéketlen "piac vagy terv"-dilemma az "elitek körforgásának" ideológiai tükröződése lesz.

A forgalmi-politikai meghasonlottság elvileg két módon oldódhat meg: 1. a forgalmi-politikai szétforgácsoltság nyílt elismerésével és a gazdasági hierarchia megörökítésével (POLITIKAI rendszerváltás), 2. a gazdasági hierarchia felszámolásával és a forgalmi-politikai szétforgácsoltság ezzel együtt járó eltűnésével (TÁRSADALMI rendszerváltás).

A MŰ

A művészetre éhes és értő közönség az elmúlt időszak talán legsikeresebb előadását élvezhette mikor részt vett a TEK Theatre "The six days..." című performance-án. Már maga a helyszín megválasztása is szokatlan lehet azok számára, akik nem ismerik a társulat kötődését Bodajkhoz. Pár évvel ezelőtt itt szintén egy emlékezetes alakítást nyújtottak.

A mű cselekményváza viszonylag egyszerű: egy, kollégium tagsága előadásokat szervez (micsoda finom megoldás: előadás az előadásban!) magának és érdeklődőknek s eközben a XX. szd.i emberi együttélési formák sokszínűségét mutatja be. Többféle emberi személyiségtípust vonultatnak fel, melyeket konkrét helyzetekben, konkrét feladatok megoldása közben egy-egy villanásnyira előtérbe állítanak. E cselekményvázra építve igen bonyolult kapcsolatrendszereket tárnak fel. A különféle jellemek kölcsönhatásba kerülve egymással konfliktusokban csapnak össze, melyeket vagy párosan, vagy csoportosan oldanak meg.

A performance alapmondanivalója talán egy útkeresés sikeres elkezdésének, a több alternatíva közül helyes választásnak a misztériumát tárja fel. Mert bár a századvég dekadenciájában lebegünk a kiút nem lehet más, mint atomizáltságunk megszüntetése, S ebben egy kollégiumnak – melyet felruházhathatunk bármiféle jelzőkkel – nagy szerepe van. Misztikumról beszéltem, de szerintem helytálló a kifejezés, mert az előadás folyamán egymásra találtak emberek, véleményeket cseréltek, jobban megértették, megismerték egymást. Mi más ez, ha nem egy csodálatosan szép folyamat? E tekintetből "pozitív végkicsengése" volt a Játéknak, ha lehet a nem sablonos cselekvésre sablont erőltetni.

Az előadás további nagy újítása, hogy szimultán helyszíntechnikát alkalmazva egyszerre több kisebb rész-színpadon folyt a cselekvés. Legalább hét fő helyszín körül csoportosultak a művészek és résztvevők. Két ilyen kisszínpadot emelnék ki: a két társalgót. Az alsóban folytak a konkrét előadások, a játékok nagy része, a közönség itt volt legtöbbit együtt. A közös cselekvések színtere volt ez a kis szoba, mely többször metamorfózison esett át. Hiszen volt előadó, volt játékerem, volt TV-szoba. Megdöbbenő frissességgel váltottak a művészek egyik színről a másikra. Számomra ez a helyszín az Emberi Arcok Terme volt. Az utolsó két nap folyamán azonban a kezdeti lendület mintha szétfoszlott volna, köszönhető ez annak, hogy a performance lényegéhez tartozik a szereplők szabad áramlása, vándorlása. Sok résztvevő elhagyta a Kísérletet mielőtt véget ért volna.

A fenti helyiséget legszívesebben a Materialitás Termének nevezném, ugyanis itt folytak a napi reggelik. De nem is elsősorban a rituális közös étkezés volt hangsúlyos számomra, hanem az azt követő pusztulás allegorikussága: Elhagyott tejeszacskók; morzsák, félbeszakított kiflik, vérszínű dzsemfoltok a szétszórt asztalokon. A társulat minden reggeli étkezésében ilyen indirekt szimbólumokkal manifesztálta tiltakozását az elsivárosodás ellen. Kifejezhető volt, hogy a XX. szd. a pusztulás korszaka mikor minden élettevékenység az emberiség hanyatlásához-vezető lépcsőfok, melyet nap mint nap bejárunk. Az előbbi installációk egy kiégett, elszürkült civilizációt ábrázoltak, melyet csak a 24. órában ment meg az öntudat újbóli visszanyerése (takarítás). Ez imponáló hitet látta, mely újabb nagy pozitívuma az előadásnak.

Összességében igen színvonalas bemutatót láthattunk ettől az igen tehetséges társulattól. Előadásuk nem volt híján az elgondolkodtató, komoly mondanivalóknak sem, de ezzel épp aktivitásra ösztönözték a résztvevőket. Bizonyítva ezzel, hogy egyedül csak egy ilyen közös cselekvés nyújthat menedéket a szürkeség elől.

Eduard Bernstein:

A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai
Kossuth, 1989

A könyv a munkásmozgalom és a marxizmus fejlődésének olyan fordulópontján születik, amikor megtörténik a "nagy szakadás" a kommunista és a szociáldemokrata pártok között mind eszmeileg, mind gyakorlatilag. A századvég marxizmusának egyik kulscsönyvét adta ki a Kossuth Könyvkiadó 1989-ben, hiszen Bernstein képes arra, hogy közérthető formában, egységes logikai rendben gondolja végig a marxizmus megtisztítását a dialektikától a filozófiában, a közgazdaságtanban és a tudományos szocializmusban vagy – a reformévfolyamok kedvéért – a politológiában.

Filozófiailag Bernstein a marxi elméletről leválasztja a hegeli dialektikát, azt állítva, hogy a fejlődést, a mozgást nem lehet megismerni. Pusztá spekuláció az erre való törekvés. Ezzel a tetteivel valójában illeszkedik a korszak polgári filozófiájának alaptendenciájához, amit két szóval neokantiánus fordulatnak neveznek. Mit takar ez? Társadalomfilozófiailag a hegeli dialektika a társadalom egyes szereplői közötti ellentmondásokat mozgásukban ábrázolja, ezek megszűnhetnek, újratermelődhetnek stb. A kanti logika szerint azonban a társadalmi ellentmondás alapvetően feloldhatatlan, és elsősorban eszmei, tehát nem a valóságos viszonyokból származik, hanem fordítva, a dolgok mozgása származik belőle.

Mi bizonyítja azt, hogy Bernstein hüen követi a neokantiánus fordulatot? Egyrészt, hogy kettészakítja a marxi elméletet örök és változtathatatlan, illetve egy történelmileg meghatározott korszakhoz kötődő részre. Marxistának pedig az vallhatja magát, állítja Bernstein, aki elfogadja ezt az örök és változtathatatlan részt. Logikailag ez már önmagában is ellentmondás – legyen bár a kanonizált marxi tanok között a történelmi materializmus is, pusztá dogma lesz – hiszen így a marxizmus csak értékválasztás és mint ilyen, kötőanyag. Tehát nem a társadalom fejlődéséből származó követelmény az "osztályosodás", hanem azonos értékrendű emberek összetartozása az osztály.

De vajon mi lesz Bernsteinnél az az örök és alapvető viszony, ellentmondás, amely meghatározza a dolgok valódi mozgását? Ez, véleményem szerint az osztályharc, tőke és munka, tőkés és munkás közötti szakadatlan küzdelem...miért is? Hiszen a bernsteini logikában a fejlődésnek nincs vége. Ezért a megoldás a távoli utópiába kerül, az osztályharc valójában feloldhatatlan a szociáldemokrácia szerint. Csak jelzem itt, hogy az elmélet másik ága, Lenin, Gramsci éppen ezt oldja meg a dialektika segítségével, az osztályharc fejlődésének náluk van kimenetele. De mielőtt rátérnénk ennek politikai alkalmazására, nézzük meg mihez vezet ez a közgazdaságtanban.

Az osztályharc kantiánus felfogásából következően tőke és munka között az alapvető viszony változatlan, a termelés csak tőkés termelés lehet, tehát csak a géphez rendelhetik hozzá a munkást, fordítva nem. Éppen ezért az érték társadalmisága

eltűnik, elvont absztrakció lesz, aminek segítségével Marx bebizonyítja a többlettermék létezését. A közvetlenül érzékelhető és ezért a szociáldemokrácia számára elsődleges elem éppen ez a többlettermék, így a szocializmus előfeltétele termelés szakadatlan növelése, a gazdasági fejlődés. A szociáldemokrácia feladata pedig az elosztás megfelelő alakítása. Csakhogy ezzel kikerüljük azt a problémát, hogy a fogyasztó egyben termelés is és a termelés fogyasztás is. Az elosztás megváltoztatásával már magába a termelésbe is belenyúlunk, a termelési tényezők közötti viszonyt ha megváltoztatjuk, ekkor a tőkés termelést korlátozzuk.

Itt tehát egy olyan elem merül fel a bernsteini elméletben ami valóságos tendencia volt a korszakban is, de teljes súlyát csak a dialektika segítségével érthetjük meg. Ez pedig a demokratizálódás folyamata, amit Bernstein azonosít a demokráciával. A századvégre az általános választójog kiterjesztésével, a szakszervezetek és a fogyasztási szövetkezetek terjedésével olyan új elem jelenik meg a kapitalizmusban, amit a korszak polgári társadalomtudósai demokratikus kihívásként, a liberalizmus korlátozásaként fogtak fel. Az elosztást Bernstein éppen a demokrácia segítségével oldja meg, a kizsákmányolást a gazdasági demokrácia eszközelve korlátozza. Ide sorolja még a tőkésosztály növekedését is, szembeállítva a marxi elmélettel, amelyik a tőkésosztály koncentrálódását és a munkásosztály elszegényedését állította.

De a demokrácia nem pusztán alulról felfelé mozgás, nem csak a vélemények becsatornázása, hanem a becsatornázásnak egy történelmileg meghatározott, a társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő módja is. Éppen ezért a demokrácia intézményrendszere nem pusztán az alulról felfelé, hanem a felülről lefelé való mozgást is közvetíti, azaz ennek az adott viszonyoknak a habarcsát jelenti a századvégen. A szociáldemokrácia valóságos érdeme az, hogy felismerte, hogy megváltozott a tőkés gazdaság, mert szüksége van a demokráciára, hogy egybetartsa a divergáló erőket. Az ideológiának közvetlen gazdaság szervező funkciója van, ez pedig nem a liberalizmus, hanem a polgári demokrácia.

De Bernstein és a szociáldemokrácia azonosítja a demokráciát, annak adott intézményrendszerét az általában vett demokráciával. Nem látják, hogy az adott viszonyoknak, azaz a monopolkapitalizmusnak megfelelő intézményrendszer jött létre. A vélemények becsatornázásával a kérdésekre már a válaszok is megszületnek.

Mindezekből az következik, hogy a szociáldemokrácia számára a marxizmus egy erkölcsi alapállás lesz. A korszak polgári filozófusai, szociológusai számára éppen ez a feladat; a széthulló tőkésosztály közösségét megteremteni, egységes értékrendet adni számukra. De a szociáldemokrácia csak értékrendet ad (baloldali értékeket), gazdasági szükségszerűséget már nem.

A tőkés termelés és szocialista elosztás kettészakításával nem képesek a termelés szocialista átalakítására, azaz a

gazdasági demokrácia meglévő tendenciáját nem tudják felhasználni a szocializmus megteremtésére, csak a tőkésosztály korlátozására. Éppen ezért a szociáldemokrata pártok nem is értették meg a neokonzervatív hullám lényegét, azaz a termelés radikális átalakítását.

Végül az erkölcsi alapállás erkölcstelenséggé változik akkor, amikor a demokrácia adott intézményrendszerében született kérdéseket azon belül akarják megválaszolni. Erre a legnyilvánvalóbb a gyarmati kérdésben vagy az első világháború kérdésében elfoglalt álláspont, amelyik támogatta mindkettőt, mint a polgári és nemzeti demokrácián belül az egyetlen lehetőséget.

A gondolatmenet elnagyoltsága talán serkenteni fogja olvasóimat, hogy elolvassák a könyvet és megfejtseék a maguk számára a szociáldemokráciát.

Trautmann László

Dmitrij Volgokonov: Győzelem és tragédia
(Zrínyi Kiadó, 1990)

Nem oly rég a Hítel hasábjain Deutcher hasonló témájú művét kritizálva egy elfogulatlan, "igazi" Sztálin-életrajz után kiáltottak. (Hítel, 1991/2) Sajnos azonban ilyen még ezidáig nem született meg. Úgy tűnik Tacitus mondását (sine ira et studia) nem lehet Sztálinra alkalmazni.

Vele kapcsolatban az elfogultság természetes, még életében igen ellentmondó írások jelentek meg róla ellenségei, hivatásos történetírói stb. tollából. Ezen írások mindig a fekete-fehér színek ellentétével rajzolják meg alakját. De nem csak ez az oka az elfogódottságnak: még ma is lehetetlen felmérni hatását teljes egészében a Szovjetunióra, a szocializmusra. Itt csak utalnék arra a sztereotípiára, hogy atomfegyverrel felszerelt nagyhatalom lett a SZU, de eközben milliók haltak éhen, váltak a gulagok foglyaivá...

Volgokonov – aki kitűnő hadtörténész és néhány éve még Gorbacsov egyik támasza volt, s ma már a Jelcin-csapat tagja – hiánypótló próbálkozást tesz. Megpróbálja bemutatni, mit érez egy szovjet állampolgár, ha szembesülnie kell a Sztálin-szindrómával. Azonban sokszor abba a hibába esik, ami a történészek problémája: érzelmeket visz be elemzésébe. De az is igaz, hogy egy ilyen fájdalmas szembenézés, akárhogy is nézzük, felkorbácsolja az embereket. Nem utolsósorban azért, mert pl. Volgokonov családja is megtapasztalta a kitelepítéseket.

A szerző Sztálin "politikai arcképét" igyekszik megrajzolni, s ebben aprólékosan, mozaikokból állítja össze az "arcképet". Ez a próbálkozása azonban felemásra sikerül. Mintha beleveszne a részretekbe, a valóság minél pontosabb bemutatása közben egyre jobban felszabdálja a témát, amely így lassan követhetlenné válik.

Remek stílusa könnyen olvashatóvá teszi az életrajzot, a felhasznált dokumentumok, adatok hatalmas munkáról tanúskodnak.

Csakhogy néhány alapvető kérdés háttérbe szorulva, jelzésszerűen tűnik fel.

Deutcher mesteri munkát végez, mikor Szoszo gyerekkorát mutatja be. Ez Volgokonovnál ha nem is vázlatosan, de legalábbis kevésbé kidolgozottan van jelen. Holott a későbbi Sztálin fő jellemvonásai (konokság, dogmatizmus, ridegség stb.) már ekkor megjelennek. Adás marad a kaukázusontúli régióban folyó forradalmi tevékenységének bemutatásával (bakui sztrájkok), de ugyanúgy alig történik említés Sztálin száműzetéseiről. Holott épp az előbbieken kezdődik meg lassú kiemelkedése a forradalmárok tömegéből, valamint (utóbbiban) válik merev, mechanikus szemléletű marxistává.

De alig esik szó a Trockij-Sztálin ellentét nagy állomásáról a "caricini rendcsinálásról". Nem igazán elemzi a Lenin-Sztálin viszonyt sem, csak a "kongresszusi levél" kapcsán van némi eszmefuttatás róla.

Az olvasóban mindvégig hiányérzet marad Sztálin hatalomhoz vezető útját, s ebben a lenini "régi gárda" szerepét illetően. A mozaikok nem állnak össze egységes képpé, de Volgokonov javára írható, hogy bevallotta meg sem próbálta ezt megtenni. (69. o.)

Sztálin ellenfeleinek, harcostársainak, "holdudvarának" bemutatása is kissé fakóra sikeredett. Nagy ellenfele, Trockij láthatóan nem kedvence Volgokonovnak. Gögös, önhitt szónoknak (53. o.), később "megbukott diktátorjelölt"-nek (107. o.) aposztrofálja: Egyedül Buharin bemutatására szentel nagyobb teret, így tisztelegve az ártatlanul kivégzett forradalmár előtt. Közvetlen munkatársainak bemutatása pedig inkább csak jelzésszerű; de igen jól eltalált részleteket felhasználva teszi ezt.

Az eddigieket összefoglalva úgy tűnik Volgokonov nem érzi igazán otthonosan magát a politika kusza szálai között.

Könyvének közel fele terjedelmében a Vörös Hadsereggel foglalkozik, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy igazából hadtörténész. Részletesen elemzi a vezérkar lefejezését, keményen, illúziómentesen leszámol a "tévedhetetlen" Vezér mítoszával. Megdöbbentő részletekben mutatja be Sztálin hadászati dilettantizmusát, melynek szomorú következménye az elképesztően magas emberáldozat. Számításai szerint ez 26-27(!) milliós nagyságrendű. (393. o.) Erről a szörnyen magas számról képtelenség tudomást sem venni. S ez még csak a háborús veszteség! Nincs még egy ország, amely ennyi áldozatot elbírt volna viselni, s közben a terrorban csendesen fejet hajtani a Vezér előtt.

Egy nagy népet és az emberiség egyik szép álmát törte össze Sztálin, az általa kitenyészett apparatcsikok és a Berija-féle szörnyetegek segítségével. Nagyon találó a címben jelzett győzelem és tragédia: meghalt ugyan a cárizmus, de sokkal kegyetlenebb bizantizmus követte, amely a történelem egyik legborzasztóbb diktatúráját teremtette meg. S amelynek áldozatait már sosem lehet kárpótolni szenvedéseikért. E szomorú tanulság hatja át Volgokonov elgondolkodtató munkáját, amely minden hiányossága ellenére igen érdekes és színvonalas olvasmány.

Nagy Lajos